

*Олена Анатоліївна КУЦИК,
кандидат філологічних наук, старший викладач
кафедри слов'янських мов ДДПУ ім.Івана Франка*

МЕТАФОРА ТА ПОРІВНЯННЯ ЯК КОМПОНЕНТИ СИМВОЛІЧНОГО ЗНАЧЕННЯ ЗООФРАЗЕОЛОГІЗМІВ

Виникнення того чи іншого образу-символу часто починається з метафори. Відбувається процес символізації оточуючих речей, предметів, явищ. Досвід, фонові знання підтримують символічне значення, а постійні асоціації, що супроводжують символ, створюють передумови для його появи у складі готових словесних формул [див.13, 84].

Раніше існувала думка про немотивованість ідіом. Однак вивчення метафори у зв'язку з фразеологією показує, що основою багатьох фразеологізмів є метафора.

„Саме існування механізму метафори дозволяє з її допомогою створювати нові мовні значення і мовні знаки не тільки в поетичному мовленні, але на основі метафори утворюються переносні та інші вторинні значення слів, терміни“, – пише Т.З.Черданцева. На думку дослідниці, „в такому випадку метафора переходить з фігури мовлення в мовний знак, набуваючи цілковито інакшого значення. Цей перехід відбувається на основі того, що метафоричне переосмислення слова або словосполучення веде до втрати старої і набуття нової референції“ [13, 79].

В рамках фразеологізму, на відміну від метафори словесної, перенос значення відбувається не лише за принципом подібності денотатів (референтів) та їхніх функцій, а за схожістю цілих ситуацій.

Суттєвою рисою метафори є і те, що в ній ніколи не окреслюється ознака, на підставі якої зближуються явища. В порівнянні ж ознаку, яка об'єднує порівнювані явища, виражено. О.М.Веселовський писав, що порівняння „передбачає роздільність порівнюваних предметів“ [3, 31]. Цього не можна стверджувати про метафору.

Крім того, в метафорі образність пов'язана з переносним значенням слів, тобто слово означає вже не той предмет, що в буквальному значенні. В порівнянні образність не пов'язана з тим, що слово вживається в переносному значенні.

Спеціально ці два явища (метафора та порівняння) були розглянуті в статті К.М.Гюлумянц „Образное употребление названий животных в сравнениях и метафорах (на материале русского и польского языков)“ [6, 109-120]. Дійсно, і порівняння і метафора ґрунтуються на спільному логіко-психологічному процесі – пошуку аналогії в найрізноманітніших галузях життя. Їстотна різниця зводиться лише до того, наскільки далеко заходить процес зближення. На підтвердження цієї думки, К.М.Гюлумянц цитує А.Белого: „В метафорі... завершується той психічний процес, який починається в порівнянні; там – зіставлення ознак; тут завершення цього зіставлення, що закінчується поєднанням ознак...“ (Бельй А. Символизм. – М., 1910. – С.581) [див.6, 111].

В усталених порівняннях часто за фразеологізм розглядається тільки частина, з якою щось порівнюється. Основа порівняння є одиницею обов'язкового словесного оточення: *писати як курка лапою, жить как птицы небесные*.

Цікавою є думка О.М.Фрейденберг про те, що „розгорнуте порівняння походить від бувшої семантичної тотожності двох своїх членів, але в поняттєвому вигляді являє собою два тотожних члени, з яких один був тим, який здається іншим; в ньому образ вже носив форму ніби поняття, але поняття ще не було закріплене за образом“ [12, 192]. „Кожна метафора, – пише дослідниця, – містить в собі порівняння і загадку“ [12, 194].

Часто зустрічається твердження, що метафора є „прихованим“ порівнянням. Це не зовсім так.

Наприклад, левові приписують різні якості, в тому числі і хоробрість. Завдяки властивості людини опредмечувати будь-яку якість, виникає саме поняття „хоробрість“. Елементами класу, охопленого цим поняттям, стають і лев, і хоробра людина. З'являється можливість вживання одного слова замість іншого.

Для українського чи російського народу, наприклад, людина, яку називають *шакалом*, виступає стереотипом мисливця за падаллю.

Додаткова модальність виражає емоційне ставлення суб'єкта мовлення до позначеного. Вірна точка зору В.М.Телії, що замість терміну „стереотип“ точніше було б вжити слово „квасістереотип“, оскільки образ будь-якої реалії „усталено асоціюється з певною властивістю (як правило, несуттєвою для самої реалії) лише в певній лінгвокультурній спільності, що зумовлює відносність стереоти-

пів" [11, 31]. Свою думку автор ілюструє образом змії, яка символізує мудрість або диявольську спокусу в біблійних текстах і є квазістереотипом лукавства в російському фольклорі [11, 32].

В найдавніші часи через мистецтво, зіставляючи його з власним досвідом, з особистими переживаннями, людина пізнавала світ і себе в ньому. Пам'ять досвіду зливалася з вигадкою уяви. Метафоричний спосіб мислення став благодійним ґрунтом, з якого спочатку разом, а пізніше окремо в науці і в мистецтві виникли і сформувалися вищі психічні функції пізнання людиною природи і себе самої.

„Справді яскрава метафоричність притаманна фольклору і раннім поетичним творам, – пише В.М.Рождественська. – Одухотворені сонце і вітер, ріки і пагорби, птахи і звірі. Людські наміри і переживання уподібнені до явищ природи“ [9, 105].

Метафорична характеристика семантично багатша за порівняння. Однак, коло усталених порівнянь ширше.

Скажімо, на основі уявлення: **собака** – зла, жорстока, погана людина; хижак, негідник; людина, яка живе незатишно, безрадісно; змучена, зморена, зголодніла; змерзла; побита; вбита – утворено довгий ряд більш розчленованих характеристик: *жити як собака, змерзти як собака, вбити як собаку, вигнати як собаку, вмерти як собака, кидатися як собака, ходити, бігати як собака*.

Серед фразеологічних порівнянь зустрічаються такі, в основу яких покладено іронію: *швидкий як черепаха, як муха крилом зачепила; прыток/боек как черепаха, устойчив как корова на льду, как сажа бела/дела*. В таких випадках слово-символ має певні протилежні значення, внаслідок чого усталене порівняння набуває іронічного забарвлення. „Порівняння з іронією не підсилюють якості, а, навпаки, вказують на повну відсутність її і наявність протилежної (звичайно негативної) якості“, – писав Я.Г.Біренбаум [2, 133].

Метафори, як і порівняння, несуть у собі чіткі і постійні оцінювальні конотації. Маючи за мету приписати людині будь-яку ознаку, що має оцінку, такі метафори характерні тим, що з них можна виділити лише ті ознаки, які сумісні з денотатом.

Слушно зауважує Н.Д.Арутюнова: „Якщо людину назвуть лисом, то з цього не випливає, що в неї є хвіст. Це лише свідчить, що вона вміє замітати за собою сліди, хоча і не користується для цього хвостом“ [1, 160].

Спираючись на погляди Ш.Баллі, Деламмаре, Дюбуа, румунського філософа та літературознавця Т.Віану, В.Г.Гак вивів повну структуру метафори, представивши її у вигляді чотирьох схем („двостороння метафора“, „одностороння ономасіологічна метафора“, „одностороння ономасіологічна метафора“ та „одностороння етимологічна метафора“ [див.5, 14-16].

Беручи за основу схеми, запропоновані В.Г.Гаком, розглянемо приклад зоофразеологізму, основою якого є метафора:

лисиця В Р людина

„хитра, підступна тварина“ П1-П-П2 „хитра, підступна людина“.

Такий метафоричний перенос можна представити як п'ятичленну структуру, де В – вихідне слово, Р – результативне слово, П – проміжне поняття, яке зумовлює перенос назви В на П2. П1 та П2 – предмети, з якими співвідносяться у своїх прямих значеннях В та Р.

Так, зоосимвол *лисиця* вживається для характеристики хитрої, підступної людини замість предмету „хитра, підступна тварина“. В свою чергу, предмет „хитра, підступна людина“ отримує інше найменування – *лисиця*, тобто тварина, яка різниться хитрістю та підступністю. Слово-символ включається в різний контекст: *стара лисиця, витися лисом, старая лиса* тощо. Метафора стає більш насиченою, більш експресивною.

Метафору такого типу називають двосторонньою. Саме вона властива ФО із зоосимволами (*стадо баранів, вовк в овечій шкурі, віці в стаді*).

Одні метафори, що є основою ФО, віддзеркалюють звичайні ситуації. Інші утворилися на ґрунті порівняння з ірреальним світом. Номінації такого типу існують лише у фразеології: *біла ворона, согреть змею на груди* тощо. Але вираз *согреть змею на груди* можна сприймати і в прямому значенні; біла ворона, можливо, також зустрічається в природі як аномальне явище. Приховані порівняння, які вмщують в себе метафори, такі: „подібно до того, як виявити турботу, піклування про того, хто потім віддячує злом“ та „подібно до того, хто виділяється серед інших чимось незвичайним, несхожістю до інших“.

Метафоричність, образність цих словосполучень виявилася у віднесеності їх до суб'єкта чи об'єкта, в зв'язку з якими їх буквально

сприйняття стає безглуздим. Контекстуальна метафоричність полягає у відсутності поширювачів: він пригрів змію на грудях, він біла ворона, він підставляє шию в ярмо тощо.

Метафора виникла з потреби людини осмислити світ, з потреби відставлення, порівняння невідомого з добре знаним. Почуття втілилися в пластичну форму, якості тварин перенесено на людину. На думку В.Матезіуса, „фразеологічні порівняння найбільш виразно мотивують символи“ [див.4, 455-456].

Порівняння легко виявити в тому випадку, коли воно підкреслюється мовними елементами, що входять до складу досліджуваних ФО. Це можуть бути порівняльні сполучники: в українській мові – як, мов, ніби, наче (*як курка лапою, битися наче птах у клітці*); в російській мові – как, будто, словно, точно (*как баран на новые ворота, как свинья в апельсинах*). В обох мовах у ФО порівняльного типу переважають сполучник *як* в українській мові та *как* в російській: *як віл (здоровий); как (будто, словно, точно) баран на новые ворота (смотришь, глядеть, уставиться)*.

В.В.Виноградов виділяв три підвиди або підрозряди фразеологічних конструкцій, що мають у своєму складі порівняльний сполучник *як / как*. Перший підвид складають, за словами вченого, такі звороти, які „є ніби привіском до предикату – якісного означення [4, 15]. Ось декілька прикладів: в українській мові – *хитрий як лис, здоровий як віл*; в російській мові – *блудлив как кошка, труслив как заяц, глупа как курица, глуп как сивый мерин* (порівняймо: *врет как сивый мерин*).

Другий підвид, за Виноградовим, – це фразеологічні конструкції зі сполучниками *як/как, ніби, наче/словно, точно*. Вони являють собою „словосполучення дієслова з характеристичною порівняльною кваліфікацією суб'єкта, його дії або стану в образі метафорично співвіднесеного з ним іменника, наприклад: *мовчати як риба, надутися як сич; упереться как бык, работают как вол, метаться как угорелая кошка* та інші.“ У всіх цих випадках, – пише Виноградов, – граматична розчленованість сполучення вступає в конфлікт з його семантичною з'єднаністю. Тим самим функція порівняння ніби згасає, і формуються цілісні семантичні єдності складеного дієслівного типу“ [там же].

Третім підвидом фразових конструкцій є такі, „в яких за допомогою як/як чи іншого порівняльного еквіваленту приєднується до дієслова поширений суб'єктно-образний член у формі порівняльного звороту, пов'язаний якоюсь мірою з суб'єктом, додатком чи детермінуючими обставинами до цього дієслова; так утворюються менш тісні і граматично більш розчленовані єдності“ [там же]. Наприклад, **почуватися як риба в воді, розбиратися як вовк/цап на зорях, донастися як віл до браги; остаться как рак на мели, чувствоваться себя как рыба в воде, любить как собака палку** тощо.

Рідко порівняння представлені формою орудного відмінка, наприклад: **дивитися вовком, співати соловейком, витися / звиватися, крутитися, викручуватися в'юном / лисом; заливатись соловьем, извиваться змеей, смотреть волком, волком выть** та інші.

Постійними порівняннями прийнято вважати такі порівняльні звороти, які мають усталений лексичний склад і реалізують свій зміст у сполученні з суворо визначеними словами вільного вжитку, тобто звороти, що мають сполучуваність з лексичним оточенням [див.7, 3]. Наведемо деякі приклади: **як свиня на перці розумітися, як риба об лід битися, як церковна миша бідний; как черепаха плестись, тащиться; как вол / лошадь работать, как осел упрямий, как боров толстый, как от назойливой / надоедливой мухи отмахиваться** тощо.

Серед досліджуваних фразеологічних зворотів зустрічаються такі, які мають одиничне словесне оточення. Така сполучуваність настільки постійна, незмінна, що деякі лінгвісти включають слова, які постійно супроводжують порівняльні усталені звороти, до їхнього складу. Ця сполучуваність фіксується словниками. Наприклад, **битися наче птах у клітці** [Жайсак б'ється наче птах у клітці, а цей нахаба на ньому багатітиме (З.Тулуб)]; **биться как рыба об лед** [С самого рождження и до самой кончины бедняк боролся со всеми... бедствиями, свойственными маленьким людям; бился как рыба об лед (И.Тургенев)].

Слова-оточення в таких ФО виносяться в препозицію, ними починається словникова стаття:

Крутитися як білка в колесі. – Лемех крутиться як білка в колесі, незважаючи на погане здоров'я (В.Москалець). Синонім: **вертітися як муха в окропі.** [14, 403].

Носится как курица с яйцом с кем, чем. Уделяет излишнее внимание тому, кто или что такого внимания не заслуживает. Ср. *носится как (дурень) с писаной торбой* с кем, с чем. Они (англичане) носяться с своєю гордостью как курица с яйцом (И.Гончаров) [15, 286].

У деяких постійних порівнянь (ПП) несвобідною є не лише їхня безпосередня сполучуваність з опорними словами порівняльного звороту – прикметниками або дієсловами, але і опосередкована сполучуваність. Зміст її полягає у сполучуваності з іменниками, що означають суб'єкт порівняння: *як з цапа / з козла молока / вовни користі, допомоги; как от / с козла молока пользы, помощи, толку*.

Деякі мовознавці не вважають згадані елементи компонентами фразеологізмів, про що свідчать словникові статті [14;15].

Характеристика сполучуваності ПП з якісного боку виявляється у протиставленні одиничної та обмеженої сполучуваності. Сполучуваність ПП є одиничною, коли воно відоме в сполученні лише з одним дієсловом: *як собака за обгризену кістку триматися*. Сполучуваність ПП є обмеженою за умови, що воно зустрічається в сполученнях з декількома дієсловами. Останніми можуть бути синоніми або слова різних семантичних рядів: *як собака / пес у пилливіку тремтіти, трястися; как сорока болгать, трещать* тощо. Сполучуваність таких ПП регулюється мовною традицією. Наприклад, в українській мові – *як собака /на ярмарку/ „пропадати“, „пропасти“, а не „зникнути“, „загубитися“*; в російській мові фразеологізм *как сидорову козу* вживається зі словами „драть“, „лупить“, „пороть“, „сечь“, але ніколи не сполучується зі словами тієї ж семантичної групи „бить“, „колотить“, „хлестать“.

Друга група досліджуваних порівняльних зворотів характеризується тим, що вони мають більш широку, хоча і обмежену сполучуваність, що дає підставу слова-оточення, або слова, які супроводжують фразеологізми, вважати постійно-змінюваними (В.Л.Архангельський, С.І.Гаврін, А.К.Смерчко та інші). Порівняймо: в українській мові – *як сидорову козу бити, лупити, лушцювати, драти, чихвостити; як свиня на перці розумітися, знатися; як сорока /на голу/ кістку дивитися, заглядати*; в російській мові – *как бог черепаху изуродовать, изувечить; как бык упрямя, здоров; как сорока болгать, трещать; как рыба нем, молчат*.

Ці слова-оточення, як правило, належать до однієї лексико-семантичної сфери. Наприклад, ними можуть виступати:

а) дієслова сприйняття: *як баран /козел/ на нові ворота дивитися, витріщитися, втелющитися; як кіт на сало поглядати, позирати; як баран на новые ворота смотреть, уставиться;*

б) дієслова говоріння: *как сорока трещать, болтать;*

в) дієслова, що позначають конкретну негативну дію: *как сидорову козу драть, пороть, сечь;*

г) дієслова розумової діяльності: *як свиня на перці розумітися, знатися; как свинья в апельсинах понимать, разбираться;*

д) дієслова на позначення абстрактної негативної дії: *як Бог з черепахою розправитися; как Бог черепаху изуродовать, изувечить, как собаку избить, убить, выгнать, прогнать;*

е) дієслова стану: *як мухи гинути, мерти; как сурок спать, засыпать, как кошка с собакой жить, ладить;*

є) дієслова руху: *як черепаха ходити, повзати, плентатися, як загнаний звір / вовк метатися, тулитися, як віл на рогатину лізти, йти; как черепаха плестись, тащиться, как угорелая кошка бегать, метаться, вскочить, выскочить;*

ж) прикметники та дієприкметники, які означають якісну характеристику людини: *як собака злий, голодний, как волк голодный, проголодавшийся, как кошка влюблена, влюбчива, как птица вольный, свободный;*

з) прикметники на позначення фізичних даних людини: *як муха в окропі проворний, швидкий; как боров толстый, жирный.*

Деякі ФО можуть сполучуватися зі словами-оточення, що належать до різних категоріальних груп. Ось декілька прикладів: *как боров толстый, жирный, разжиреть, растолстеть; как баран упрям, упереться; как рак красный, покраснеть.* Російський ФО *красный* *как рак* відповідає український усталений зворот *як рак печений, варений*, де словами-оточення варіативно виступають прикметники „печений“ або „варений“. ФО *червоний як рак* є калькою з російської (Коли б видніше було, Власов побачив би, як Василь наче рак став від тих слів його (Панас Мирний)). В українській фразеології знаходимо усталений вираз *пекти / спекти раків / раки, рака*, що означає „червоніти від сорому“, „піяковіти“, а також *спекти доброго рака* (довелось ж, добродію, спекти мені

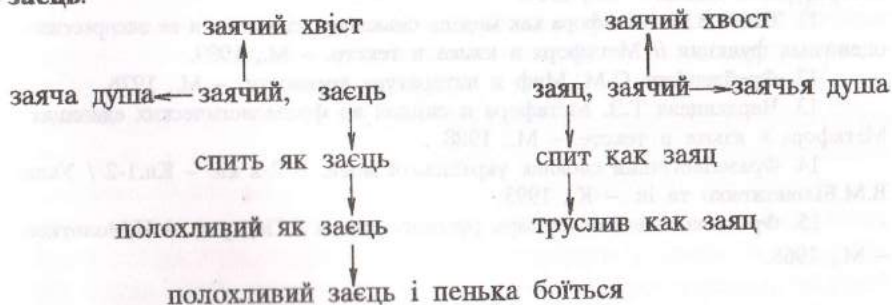
доброго рака, як знайомі вказали, що ще в 1895 році... з'явилися ваші оповідання (Панас Мирний)).

В рідкісних випадках досліджувані усталені звороти сполучуються з колом постійно-змінюваних слів, які належать до різних лексико-семантичних груп: як *собака сунути, лізти, об'їдати, як руда миша (зимою) загинути, пропасти, лишитися, остатися, як жаба на купині розпростертися, усістися* (тобто дуже зручно), *надутися* (тобто сильно), *як сорока на тину / на кілку, на колу, на тернині сидіти, вертітися, крутитися, примоститися* (тобто незручно), *жити* (тобто невлаштовано); *як кошка влюблена, влюбчива*.

Ми повністю поділяємо точку зору Л.А.Лебедевої, що при вживанні постійного порівняння в сполученні зі словами, які не входять до його обов'язкового оточення, „постійне порівняння не втрачає значення, але позбавляється усталеності і сприймається як індивідуально-авторське утворення“ [7, 3].

Відомо, що між змістом ПП і значенням його опорного компонента звичайно спостерігається смислова відповідність, зумовлена тим, що порівняльний зворот за своєю граматичною структурою є результатом компресії підрядного порівняльного речення, а його опорне слово відповідає опущеному присудку початкової предикативної структури. Порівняймо: *біжить як собака на посвист* – *біжить, як біжать собаки на посвист, ползет как черепаха* – *ползет, как ползут черепахи тощо*.

Зоосимволи є тією лексичною групою, довкола якої розвиваються цілі фразеологічні ряди. Зоолексема, як правило, має широкий семантичний діапазон, і часто трапляється процес її нарощування“ [див. 8, 134]. Розглянемо це на прикладі зоосимволу *заєць*:

Коли в метафорі або порівнянні сам зоосимвол несе в собі оцінювальне значення, то прикметник найчастіше виступає інтенсифікатором оцінювальної семи іменника: *як собака вірний, як тетеря глухий, стріляний птах, угорелая кошка, гусь лапчатый, как птица небесная* тощо. Однак є ряд фразеологізмів, в яких оцінювальна семантика міститься і в іменнику і в прикметнику: *як чорний віл; белая ворона, желторотый птенец* та інші. Це пояснюється тим, що обидві лексеми у складі ФО мають символічне значення.

1. Арутюнова Н.Д. Языковая метафора (синтаксис и лексика) // Лингвистика и поэтика. – М., 1979.
2. Биренбаум Я.Г. Образные сравнительные обороты в современном английском языке // Филологические науки. – 1966. – №4.
3. Веселовский А.Н. Собрания сочинений. Т.1. Поэтика. – Санкт-Петербург, 1913.
4. Виноградов В.В. О взаимодействии лексико-семантических уровней в грамматической структуре языка // Мысли о современном русском языке. – М., 1969.
5. Гак В.Г. Метафора: универсальное и специфическое // Метафора в языке и тексте / Отв. ред. В.Н.Телия. – М., 1988.
6. Полумянец К.М. Образное употребление названий животных в сравнениях и метафорах (на материале русского и польского языков) // Труды Самаркандского университета им.А.Навои. Вопросы фразеологии. – Самарканд, 1971.
7. Лебедева Л.А. Постоянные сравнения русского языка. – Краснодар, 1975.
8. Мокиенко В.М. В глубь поговорки. – К., 1989.
9. Рождественская В.Н. Восприятие природы и формирование творческого потенциала личности // Художественное творчество. Вопросы комплексного изучения. – 1986. Человек – Природа – Искусство. – Л., 1986.
10. Сологуб Ю.П. Лексикология и фразеология современного русского литературного языка. – М., 1984.
11. Телия В.М. Метафора как модель смыслопроизводства и ее экспрессивно-оценочная функция // Метафора в языке и тексте. – М., 1989.
12. Фрейденберг О.М. Миф и литература древности. – М., 1978.
13. Черданцева Т.З. Метафора и символ во фразеологических единицах // Метафора в языке и тексте. – М., 1988.
14. Фразеологічний словник української мови: В 2-х кн. – Кн.1-2 / Уклад. В.М.Білоноженко та ін. – К., 1993.
15. Фразеологический словарь русского языка / Под ред. А.И.Молоткова. – М., 1968.

Олена Куцик. Метафора та порівняння як компоненти символічного знання зоофразеологізмів. Основою дослідження зоофразеологізмів є такі типи вторинної номінації, як метафора та порівняння. Оскільки метафоричне переосмислення зустрічається частіше, ніж інші види перенесення, більшість зоофразеологізмів має розгалужену структуру (широкий спектр семантично похідних лексико-семантичних варіантів).

Елена Куцык. Метафора и сравнение как компоненты символического значения зоофразеологизмов. Основой исследуемых зоофразеологизмов являются такие типы вторичной номинации, как метафора и сравнение. Поскольку метафорическое переосмысление встречается чаще, чем другие виды переноса, большинство зоофразеологизмов имеет разветвленную семантическую структуру (широкий спектр семантически производных лексико-семантических вариантов).

Kutsyk Olena. Metaphor and simile as components of symbolic meaning of zoological phraseological units. The basis of the investigated zoological phraseological units are such types of secondary nomination as a metaphor and a simile. Since one comes across metaphoric reinterpretation more often than other types of transference most of the zoological phraseological units have a ramified semantic structure (a wide spectrum of semantically derivated lexico-semantic variants).